

OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ

İSMAİL E. ERÜNSAL*

Osmanlı İstanbul’unda İlk Kütüphane ve Kitap Koleksiyonlarının Ortaya Çıkışı

1453’te İstanbul’un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. Fatih Sultan Mehmed, devletin idari merkezi yaptığı İstanbul’u aynı zamanda bir kültür merkezi hâline getirmek istediğinden fetihten kısa bir süre sonra Fatih Vakfisi’nde “büyük cihad” olarak adlandırılan, şehri yeniden inşa faaliyetine girişir.¹ Osmanlı İstanbul’unda ilk kültür müesseselerinin temeli de bu dönemde atılmıştır. Önce Pantokrator Manastırı’nın üst katındaki papaz odalarında bir medrese kurulmuş (Zeyrek Medresesi) ardından Ayasofya’da bir medrese kurularak öğretime başlanmış ve Semaniye medreseleri kuruluncaya kadar şehirde öğretim, kiliselerden çevrilen cami ve medreselerde sürdürülmüştür. Fetihden sonra yapılan ilk binalardan biri olan Beyazıt’taki Eski Saray aynı zamanda şehrin yeni sahiplerinin ilk kütüphanesini de barındırmaktaydı. Nitekim Fatih Sultan Mehmed’in daha önce Manisa’dan Edirne Sarayı’na götürdüğü kitapların Eski Saray’ın tamamlanmasıyla birlikte buraya nakledildiği bilinmektedir. Bu kütüphane daha sonra Topkapı Sarayı’na nakledilmiştir.

Saray kütüphanesinde Fatih devrinde mevcut kitap sayısı hakkında bir bilginimiz yoktur. Ancak bu kütüphanenin II. Bayezid devrinde 908 (1502) tarihinde hazırlanmış katalogunda 5.700 cilt içinde 7.200 eserin künyelerinin verildiği göz önüne alınacak olunursa² Fatih döneminde de saray kütüphanesinin oldukça zengin olduğu söylenebilir. Saray kütüphanesinde İslamî yazmalar dışında Grekçe, Latince, Ermenice, Süryanice, İtalyanca ve İbranice yazılmış yazma eserler de mevcuttu. XVI. asırda hazırlanan bir listede çoğunluğu Grekçe olmak üzere saray kütüphanesinde 120 İslamî olmayan yazma

eser bulunduğu belirtilmiştir.³ Bizans’tan kalma eserlerin saray kütüphanesine intikal ettiği varsayımıyla XVII. asrın ilk yarısından başlayarak Batılı araştırmacılar, Rönesans dönemine ait bazı eserleri gün ışığına çıkarma ümidiyle bu kütüphaneye nüfuz etmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır.⁴

Araştırmacılar, İstanbul’da kurulan ilk vakıf kütüphanesi konusunda değişik görüşlere sahiptir. Süheyl Ünver bunun Mahmud Paşa Medresesi’nde kurulduğunu ileri sürerken Selim Nüzhet Gerçek, Eyüp Külliyesi’ndeki kütüphanenin (1459) daha eski olduğu görüşünü savunur. Mahmut Paşa Külliyesi’nin yapım tarihi göz önüne alınırsa Süheyl Ünver’in fikrini kabul etmeye imkân olmadığı görülür. Bir vakıf kaydından Eyüp Külliyesi’ndeki kütüphanenin Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi’nden daha evvel kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu külliye ait 990 (1582) tarihinde istinsah edilmiş bir Arapça vakfiyede önce medreseye konulan kitapları muhafaza edecek bir kişinin tayin edildiği, ardından hafız-ı kütübe günlük bir dirhem ücret verileceği ifade edilmektedir.⁵

3 Speros Vryonis, “Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul”, *The Ottoman City and Its Parts, Urban Structure and Social Order*, ed. Irene A. Bierman ve Rifaat A. Abou-El-Haj, New York 1991, s. 37-40. Bir kısmı muhtemelen Bizans’tan kalan yazmalar arasında Fatih Sultan Mehmed’in çeşitli yollarla edindiği yazmalar da yer almaktaydı. Mesela Dubrovnik Arşivi’nde yer alan bir belgeden Fatih’in veziriazam Mahmud Paşa vasıtasıyla getirtilen üç kitaba teşekkür ettiği ve “lo marçilio sopra lo poe lo quarto Tadeus çitilis” adlı diğer bir kitabın da bulunup gönderilmesini istediğini öğrenmekteyiz. Bkz. Ciro Truhelka, “Dubrovnik Arşivinde Türk-İslâm Vesikaları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1955, c. 1, s. 51-52. Fatih Sultan Mehmed’in saray kütüphanesine Batı’dan getirttiği ve yazdırıldığı diğer bazı eserler için bkz. J. Raby, “East and West in Mehmed the Conqueror’s Library”, *Bulletin du Bibliophile*, 1987, sy. 3, s. 297-321. Saray kütüphanesi için ayrıca bkz. Emil Jacobs, *Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai zu Konstantinopel*, Heidelberg 1919.

4 Julian Raby, “Mehmed the Conqueror’s Greek Scriptorium”, *Dumbarton Oaks Papers*, 1985, c. 37, s. 15-16. Ahmed Sâib’in de bu konuda erken tarihli oldukça ilginç bir yazısı vardır: “Sarayı Hümayunda Vizantiyus Kütüphanesi”, *Servet-i Fünûn*, c. 46, sy. 1185, s. 302-304. Bu makalenin metni Latin harfleriyle şu çalışmada verilmiştir: Hasan Kaya, “Servet-i Fünûn Dergisi”, yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2002, s. 547-552.

5 Şer’iye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, nr. 46, s. 83-84.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Halil İnalçık, “The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, 1968-69, c. 23-24, s. 231, 233.

2 Miklós Maróth, “The Library of Sultan Bayezid II”, *Irano-Turkic Cultural Contacts*, haz. Eva M. Jeremiás, Piliscsaba 2003, s. 112.

1a-b- Fatih Kütüphanesi girişi ve hazire tarafından görünüşü

Külliyenin tesisinden otuz yıl sonra hazırlanan 893-895 (1488-1490) yıllarına ait Eyüp Vakfı muhasebe bilançosunda, Fakih adlı bir kişinin camide hafız-ı kütüb olup günlük 1 akçe ücret aldığı bildirilmektedir.

Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphane, Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nden daha eski olmakla beraber fetihten sonra İstanbul'da kurulan ilk kütüphane değildir. Zira Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir vakfiye 858 (1454) yılında, Visalî adıyla tanınan Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylanî'nin İstanbul'da sur dibindeki (At İskelesi/bugünkü Bahçekapı) zaviyesinde küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphane kurduğunu bildirmektedir.⁶ Tasavvufa dair yirmi civarında eserden meydana gelen ve muhtemelen tekke mensuplarının istifadesine sunulan bu koleksiyonun korunması ve bakımı için bir hafız-ı kütüb tayin edilmemiştir.

Fetihten sonra bir bölümü medrese hâline getirilen Ayasofya'da da Fatih Sultan Mehmed tarafından bir kütüphane tesis edildiği konusunda araştırmacılar görüş birliği içindedir. Ancak burada, Semaniye medreseleri kuruluncaya kadar yani geçici bir süre eğitim

yapıldığından muhtemelen kütüphaneye çok az sayıda ders kitabından oluşan bir koleksiyon konulmuştur. Zeyrek Medresesi Kütüphanesi de aynı türde bir kütüphane olup elde, bu medreseye vakfedildiği bilinen birkaç kitap vardır. Bunlardan biri Fatih, diğeri Mahbub Çelebi, ikisi de adları belirtilmeyen kimseler tarafından vakfedilmiştir. Üzerlerindeki kayıtlardan daha sonra bu dört kitabın da Fatih Külliyesi Kütüphanesi'ne nakledildiği anlaşılmaktadır.

Semaniye medreseleri açıldığında Zeyrek'teki öğretim faaliyetinden vazgeçilmiş ve medrese camiye çevrilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki geçici bir öğrenim yeri olarak kullanılan Zeyrek Medresesi'ne müderris ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı kitaplar verilmişse de, Ayasofya'da olduğu gibi bir vakıf kütüphanesi kurma teşebbüsünde bulunulmamıştır. Eğer Zeyrek'te Fatih tarafından bir kütüphane tesis edilmiş olsaydı, o devrin ölçülerine göre medresede 100-200 kitaplık bir koleksiyonun bulunması gerekirdi. Böyle bir koleksiyondan sadece bir iki eserin kalması ve kütüphaneyle ilgili hiçbir kayıt bulunmaması Zeyrek Medresesi'nde bir kütüphane kurulmadığı kanaatini kuvvetlendirmektedir.

⁶ VGMA, nr. 625, s. 141.

Ayasofya ve Zeyrek örnekleri, Fatih'in İstanbul'u fethinden hemen sonra şehirde büyük bir külliye kurmayı planladığını ve bu külliyenin tesisine kadar da öğretim işini geçici bazı tedbirlerle halletmeye çalıştığını düşündürmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırmak istediği külliye (Semaniye), inşasına başlandıktan ancak sekiz yıl sonra Aralık 1470'te tamamlanabildi. Külliye cami, medreseler ve imaretin yanında önce dört medresede birer kütüphane kurulmuş, ardından bu kütüphaneler birleştirilerek caminin içine taşınmıştır.

Devrin devlet adamları da Fatih'i takip ederek İstanbul'da bazı eğitim kurumları yaptırmışlardır. Mahmud Paşa, Fatih'in emrine uyarak İstanbul'da bir külliye tesis ettiği gibi devletin diğer şehirlerinde de bazı hayır eserleri meydana getirmiş, İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde de birer kütüphane kurmuştur. Fatih devri meşayihinden "Şeyh Vefâ" diye tanınan Muslihuddin Mustafa (ö. 1490) için inşa edilen külliye de bir kütüphane bulunduğu *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki Receb 919 (Eylül 1513) tarihli bir vakıf kaydı ve bu külliyeyle ait bir hüccet⁷ dolayısıyla bilinmektedir.⁸

II. Bayezid, Topkapı Sarayı'nda Fatih zamanında kurulan kütüphaneyi kendisine hediye edilen ve adına yazılan kitaplarla daha da zenginleştirmiştir. Saraydaki bu kütüphanenin "hâfız-ı kütüb-i hâssa" adıyla bir görevlisinin bulunduğu bilinmektedir.⁹ II. Bayezid dönemi ulemasından Vaiz Atûfî bu kütüphanenin bir kataloğunu hazırlamıştır. 908 (1502) tarihinde hazırlanan ve hazırlayıcısının "Kitabü'l-kütüb", "Defterü'l-kütüb" diye adlandırdığı, saray kütüphanesine ait bu katalog, günümüze ulaşabilen en eski tarihli müstakil katalogdur.¹⁰ 340 sayfalık bu katalogun başında kataloglama ve tasnif kurallarından bahseden bir Türkçe mukaddime ve katalogun Sultan II. Bayezid'in emri üzerine hazırlandığını bildiren bir Arapça mukaddime vardır. II. Bayezid, kendisinin yaptırdığı Galatasaray Mektebi'nde de talebelerin yararlanması için bir kütüphane kurmuş olmalıdır.

Yapımına 906 (1500-1501) yılında başlanan ve 911 Rebiülahir'inde (Eylül 1505'te) bitirilen İstanbul'daki

Beyazıt Külliyesi'nin kuruluş tarihinde burada bir kütüphanenin varlığından söz etmeyi sağlayacak bir belge mevcut değildir. Bu külliye de bir kütüphane bulunduğu gösteren eldeki en eski tarihli kayıtlar XVI. yüzyılın sonlarına aittir. Külliyenin 991 (1583) ve 1006 (1597-1598) yıllarında tutulan vakıf muhasebe defterlerinde cami ve medrese hafız-ı kütübüne günlük 3 akçe ücret tahsis edildiği belirtilmektedir.¹¹

II. Bayezid döneminin bir kısım devlet adamları ile âlimlerinin ve meşayihinin de İstanbul'da yaptırdıkları hayır kurumlarında kütüphaneler tesis ettikleri görülmektedir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bazı vakfiye suretlerinden İstanbul'da bu devirde kurulmuş dört kütüphane tespit edilmektedir. "Alaiyeli Muhyiddin" diye meşhur olan Mevlana Muhyiddin'in 907 (1501-1502) tarihinde yetmiş bir adet kitap vakfettiği ve daha sonra bunların Fatih Külliyesi'ndeki kütüphaneye nakledildiği görülmektedir. Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medresesinde tesis ettiği kütüphanenin de 119 kitaptan meydana gelen bir koleksiyona sahip olduğu ve kütüphane hafız-ı kütübüne günlük 3 akçe ücret tayin edildiği öğrenilmektedir. Devrin şeyhülislamlarından Efdalzade Ahmed Çelebi, Fatih Camii yakınında kurduğu medresesine koyduğu iki adet kitabın korunması için günlük 1 akçe ücretle bir hafız-ı kütüb tayin etmiştir. Taşköprizade'nin bir kaydından, Ahî Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî'nin İstanbul'daki evinin yanında yaptırdığı mescide âlimlerin istifade etmesi için çok sayıda kitap bağışladığı anlaşılmaktadır.¹²

Aynı padişah döneminde, ilim ve kültür hayatındaki gelişmelerin bir sonucu olarak, daha önceki devirlerde de görülen ve vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teşkil eden bazı özel kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Sinan Paşa'nın zengin bir kütüphaneye sahip olduğu¹³ ve Müeyyedzade'nin o gün için büyük bir rakam olan 7.000 ciltlik bir kütüphanesinin bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁴

II. Bayezid döneminde Fatih vakıfları yeni ilavelerle zenginleştirildiği gibi yeni bir vakfiyesi de hazırlanmıştır.¹⁵ Fatih'in külliye de kurduğu kütüphanesinin bu devirde bir sayıma tâbi tutulduğu, burada bulunan birçok

⁷ Hüccetin neşri için bkz. İsmail E. Erünsal, "Şeyh Vefâ ve Vakıfları Hakkında Yeni Bir Belge", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1997, sy. 1, s. 47-64.

⁸ İsmail E. Erünsal, "Şeyh Vefâ Kütüphanesi", *DİA*, XXXIX, 74.

⁹ Ömer Lutfi Barkan, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, 1954, c. 15, s. 308.

¹⁰ İsmail E. Erünsal, "The Catalogue of Bâyezid II's Palace Library", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi*, 1992, c. 3, s. 55-66.

¹¹ BOA, MAD, nr. 5103, s. 273; nr. 5761, s. 61-98.

¹² Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, haz. Ahmed Suphi Furat, İstanbul 1985, s. 167; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, İstanbul 1280, c. 2, s. 546.

¹³ TSMA, nr. E 6345, 8101.

¹⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 179; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 232; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, c. 2, s. 556.

¹⁵ *Fatih İmaretî Vakfiyesi*, haz. Osman Ergin, İstanbul 1945, s. 24-29.

2- Millet Kütüphanesi

eserin üzerindeki Muhammed b. Ali Fenarî'ye ait sayım kayıtlarından öğrenilmektedir. Bu kütüphaneye ait Kanunî Sultan Süleyman devrinde Hacı Hasanzade tarafından hazırlanmış bir kataloğun önsözünde belirtildiğine göre, Muhammed b. Ali Fenarî tarafından külliye de bulunan kitapların bir de kataloğu yapılmıştır.¹⁶

XVI. Yüzyıl: Medreselerin Çoğalması ve Kütüphanelerin İstanbul Mahallelerine Kadar Yaygınlaşması

Saltanat devresinin oldukça kısa sürmesi ve hemen hemen bütün zamanının askerî faaliyetlerle geçmesi, Yavuz Sultan Selim'in bu alanda adını duyuracak kurumları yaptırmasına fırsat vermemişse de onun döneminde gerek yeni fethedilen Suriye ve Mısır gibi ülkelerden ganimet¹⁷ olarak gelen¹⁸ gerekse sahiplerinin ölümüyle dağılan özel kütüphanelerden temin edilen kitaplarla¹⁹ sarayda büyük bir koleksiyon oluşturulmuş, böylece daha sonraki devirlerde Osmanlı padişahları tarafından İstanbul'da kurulacak olan birçok vakıf

¹⁶ TSMA, D 9559.

¹⁷ Barbara Flemming, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çev. Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2005, sy. 12, s. 209-220.

¹⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1939, c. 1, s. 210.

¹⁹ TSMA, nr. D 9101, D 9291.

kütüphanesinin temeli atılmıştır. Bu devirde kurulduğu tespit edilen üç kütüphaneden biri, devrin âlimlerinden Mevlana Bâlî tarafından İstanbul'da Şeyh Süleyman Mahallesi'nde inşa ettirdiği mescittir.²⁰ Mevlana Bâlî, 925 (1519) yılında düzenlediği vakfiyesiyle mescidinin etrafındaki odaları "âlimler ve salihler" in ikametine tahsis etmiş, 620 kitaptan meydana gelen koleksiyonunun muhafazası işini de mescidin imamına bırakmış ve bu kitapların faydalanmak isteyen kimselerden esirgenmemesini şart koştur.

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, I. Selim devrinde olduğu gibi kütüphanelerin gelişmesinde bir durgunluk dikkati çekmektedir. Bu husus belki de I. Selim'in birkaç yıla sığdırdığı iki büyük seferin sosyal bünyede doğurduğu sıkıntıların bir sonucudur. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışının ilk yıllarında Edirne'de açılan birkaç kütüphane dışında önemli bir kütüphanecilik faaliyeti yoktur. Buna karşılık XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde İstanbul'da yaptırılan medreselerin çoğunda artık kütüphanenin medreseyi tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. Bu dönemde Hayreddin Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, İbrahim Paşa, Mihrimah Sultan, Sekban

²⁰ *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, nşr. E. H. Ayverdi ve Ö.L. Barkan, İstanbul 1970, s. 243.

3- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi

Kara Ali, Şehzade Mehmed, Semiz Ali Paşa medreselerinde birer kütüphane bulunmaktaydı. Aynı dönemde Tercüman Yunus'un İstanbul'da Draman'da,²¹ Ferruh Kethüdâ'nın Balat'ta,²² Cihan Bey'in Ayasofya yakınında,²³ Çadircı Hayreddin'in Mercan'da Bezzâz-ı Cedîd Camii'nde²⁴ ve Mevlana Alaeddin b. Hacı Sinan'ın Haseki'de²⁵ birer özel kütüphane tesis ettikleri ve bunların son ikisinde birer hafız-ı kütüb bulunduğu bilinmektedir. Kadı Alaeddin b. Abdurrahman'ın Balat'ta kurduğu kütüphane²⁶ ile Şeyh İshak b. Abdürrezzak'ın tıp, matematik ve astronomiye dair eserlerin de bulunduğu bir kütüphane vakfetmesi²⁷ yine bu döneme rastlar.

Kütüphanelerin bu şekilde mahallelere kadar yayılmasına ve Kanunî Sultan Süleyman'ın daha önce Şehzade Mehmed ve Mihrimah Sultan için yaptırdığı

medreselerde birer kütüphaneye yer vermesine rağmen devrin en büyük ilim müessesesi olan Süleymaniye Külliyesi'nde kuruluş yıllarında bir kütüphane bulunmadığı görülmektedir. Ancak Receb 964 (Mayıs 1557) tarihinde hazırlanan Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre külliye de daha sonra bir kütüphane kurulması planlanmıştı.²⁸ Süleymaniye Külliyesi'nde kütüphanenin ne zaman kurulduğu ve ilk görevlilerinin hangi tarihte tayin edildiği bilinmemektedir. Muhtemelen caminin ibadete açılmasından birkaç yıl sonra buraya saray kütüphanesinden bazı eserler gönderilmeye başlanmış ve Süleymaniye Kütüphanesi'nin temeli bu tarihlerde atılmıştır.

Bu devirde kütüphane kurma çalışmaları yanında, daha önce kurulan kütüphaneleri yeniden düzenleme ve kontrol etmeye de önem verildiği görülmektedir. Fatih Kütüphanesi'ne ait günümüze ulaşan en eski kataloglardan biri bu dönemde hazırlanmıştır.²⁹ Semaniye müderrislerinden Muhammed b. Hızır b. el-Hâc Hasan, hazırladığı katalogun önsözünde belirttiğine göre padişahın emriyle Fatih Kütüphanesi'ne gitmiş, burada kitapları bölümlerine, hatta başlıklarına varıncaya kadar inceleyerek elden geçirmiş, mümkün olduğu nispette kitap ve müellif isimlerini tespit edip gerekli gördüğü tashihleri yapmıştır. Bu katalogdan anlaşıldığına göre, Fatih Sultan Mehmed'in camisinde kurduğu kütüphaneye ölümünden sonra devrin ulemasından bazıları da kitaplarını başışlamışlardır. Hatta benzer davranışlar sonraları da devam etmiştir. Nitekim Balat Mahkemesi sicillerinde bulunan bir kayda göre Kanunî Sultan Süleyman devri müderrislerinden Kasım b. Habil, altmış beş adet kitabını bu kütüphaneye vakfetmiş ve kitapların isteyenlere rehin karşılığı ödünç olarak verilebileceğini vakfiyesinde belirtmiştir.³⁰

II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın hanımı İsmihan Sultan, Eyüp'te yaptırdığı medrese için Receb 976 (Aralık 1568) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesinde müderris, muîd ve danışmendlerin istifade etmeleri için vakfettiği kitapların medrese yakınında bulunan türbesindeki dolaba konulduğunu belirtmiştir.³¹ İsmihan Sultan Kütüphanesi'nin katalogu, bu sırada dikkatle hazırlanmış ve kütüphanede bulunan kitapların özelliklerini ayrıntılarına inerek veren değerli kataloglardan biridir.

²¹ BOA, KK, Ruus, nr. 217, s. 161.

²² VGMA, nr. 570, s. 60.

²³ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Muhasibliği, nr. 7, vr. 25^b.

²⁴ BOA, İbnülemin-Evkaf, nr. 97.

²⁵ İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, s. 31.

²⁶ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, nr. 2, s. 5^a.

²⁷ İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, s. 439-440.

²⁸ Süleymaniye Vakfiyesi, haz. K. Edib Kürkcüoğlu, Ankara 1962, s. 151-152.

²⁹ TSMA, nr. D 9559.

³⁰ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, nr. 2, s. 81^b-82^a.

³¹ VGMA, nr. 572, s. 141.

4- Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda yer alan III. Ahmed Kütüphanesi (Pardoe)

Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579), İstanbul'daki medrese ve hankahı ile Bergos'taki medresesinde birer kütüphane kurduğu 981-982 (1574-1575) yıllarında düzenlediği iki vakfiyesinden öğrenilmektedir.³² Hanımı İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde olduğu gibi Sokullu'nun vakfiyesinde de her üç müesseseye vakfedilen kitapların büyük bir itina ile hazırlanmış kataloğu mevcuttur.³³ Sokullu, vakfiyesinde özellikle kitapların değiştirilmesinin önüne geçilebilmesi için alınacak tedbirler üzerinde durmuş ve eskiyen ya da kaybolan kitapların yerine aynı eserin bir başka nüshasının satın alınıp vakfedilmesini şart koşmuştur.

II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar Toptaşı'nda yaptırdığı külliyyede, medrese ve darülhadis talebelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir kütüphane kurulduğu külliye ile ilgili muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır.³⁴ Bu kayıtlara göre camide günlük 3 akçe ücret alan bir hafız-ı kütüb görevliydi.

³² VGMA, nr. 572, s. 27-63; VGMA, Kasa, nr. 103.

³³ VGMA, Kasa, nr. 103, s. 1-80.

³⁴ BOA, MAD, nr. 5455, s. 91; nr. 6483.

“Yemen Fatihi” olarak şöhret bulan Koca Sinan Paşa, servetinin bir bölümünü vakıf ve hayır işlerinde kullanmıştır. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan (Süleymaniye Bölümü) 994 (1586) tarihli bir vakfiyeye göre paşa, İstanbul'daki İshak Paşa Mahallesi'ndeki medresesiyle Kulaksız'daki zaviyesinin şeyhine bir miktar kitap vakfetmiş, medresenin şeyhulkurrasını günlük 1 akçe ücretle hafız-ı kütüb tayin etmiştir. Paşanın İstanbul'da Yeniçeriler Caddesi'ndeki türbesinde de bir kütüphane bulunmakta ve kütüphanenin hafız-ı kütübü günlük 8 akçe ücret almaktaydı.³⁵ Sinan Paşa'nın özel kütüphanesindeki kitapları da ölümünden sonra muhtemelen bu kütüphaneye konulmuştur.

Çeşitli vakıf kayıtlarından, XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da kurulan medreselerden Şeyhülislam Zekeriyya Efendi, Dârüssaâde Ağası Gazanfer Ağa, Vezir Hadım Hafız Ahmed Paşa medreselerinde birer kütüphane bulunduğu öğrenilmektedir. Zekeriyya Efendi Medresesi Kütüphanesi'nin kitapları, daha önce birkaç başka örnekte görüldüğü gibi, kurucusunun türbesinde bulunmaktaydı. Oğlu Şeyhülislam Yahya Efendi'nin

³⁵ BOA, KK, Ruus, nr. 25, s. 161.

5- III. Ahmed Kütüphanesi

bu kütüphanenin hafız-ı kütübüne günlük 3 akçe ilave ücret tayin ettiği 1047 (1637-1638) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.³⁶ Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi b. Abdullah Molla Çelebi'nin Fındıklı'daki camisinin içinde kurduğu kütüphane, vakıf sahibinin 992'de (1584) düzenlenmiş vakfiyesinden anlaşıldığına göre caminin yakınında yaptırmayı düşündüğü darülhadis hoca ve talebelerine hizmet verecekti.³⁷ Mehmed Ağa'nın İstanbul Çarşamba'daki camisinde tesis ettiği kütüphane ise sadece medrese ve darülhadisinin müderrislerine açıldı.³⁸

Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey b. Abdullah'ın 1002'de (1593-1594) Cihangir Camii içine kurduğu kütüphane, mahalle halkının ve cemaatin ihtiyaçları düşünülerek hazırlanmış bir koleksiyon olması ve ödünç verme sistemi bakımından bir halk kütüphanesi mahiyetindedir.³⁹ Vakfedilen otuz dokuz eserden birkaçı hariç hepsi Türkçedir. Koleksiyondaki *Destân-ı Muhammed Hanefî*, *Destân-ı Kurubaş*, *Mihr ü Vefâ*,

Firaknâme-i Vefa, *Ahvâl-i Kıyamet*, *Kıssa-i Temîmü'd-Dârî*, *Hikâye-i Kesikbaş*, *Maktel-i Hüseyin*, *Seyyid Battal Gâzî*, *Câriyenâme*, *Ta'bîr-i Rüya*, *Mansûrnâme*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Hızır İlyas Kıssası* gibi halk hikâyeciliğinin ürünü ve bir kısmı da lâ-dinî olan eserlerin, bir cami kütüphanesine konulması dikkati çekmektedir. Cerrah Mehmed Paşa tarafından 1002 (1593-1594) yılında yaptırılan Cerrahpaşa Camii'ndeki kütüphane de muhtemelen civarındaki, II. Selim'in kızı Gevher Sultan tarafından 1587'de yaptırılan medreseyle Haseki Medresesi talebelerine kitap temini için kurulmuştur.

Bu kütüphaneler dışında İstanbul'da III. Murad devrinde mevcut oldukları tespit edilebilen iki ihtisas kütüphanesi daha vardır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan bir belgede Hekimbaşı Molla Kasım'a 983 (1575-1576) yılında teslim edilen tıpla ilgili eserlerin listesi verilmektedir.⁴⁰ Belgeden anlaşıldığına göre, bu eserler hekimbaşılar tarafından muhafaza edilmekteydi. Nitekim 988'de (1580) Molla Kasım emekli olduğunda kitapları yeni hekimbaşı İsa Çelebi'ye teslim etmiştir.⁴¹

³⁶ İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3151, s. 10^b.

³⁷ VGMA, nr. 624, s. 5.

³⁸ TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 3028.

³⁹ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi, nr. 17, s. 187-188.

⁴⁰ TSMA, nr. D 8228.

⁴¹ TSMA, nr. D 8228.

III. Murad döneminde İstanbul'da bir rasathane kuran Takıyyüddin'in müneccimbaşılığı sırasında bu rasathanede astronomiyle ilgili eserlerden meydana gelen bir de kütüphane tesis edildiği anlaşılmaktadır.⁴² Safer 986 (Nisan 1578) tarihinde İstanbul kadısına yazılan bir hükümde, müteveffa Lutfullah'ın vakfettiği ilm-i nücûmla ilgili kitapların Mimar Sinan Mahallesi imam ve müezzininin elinden alınarak, rasathanede hizmet veren Mevlana Takıyyüddin'e teslim edilmesi emredilmektedir.⁴³ Diğer bir hükümde ise Saruhan beyinden ve Manisa kadısından Manisa'da vefat eden müneccim Kürd'ün kitaplarının toplanarak acele İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir.⁴⁴

XVI. yüzyılın diğer karakteristik bir yanı da yeni yapılan hayır eserlerinde kütüphaneler kurma hareketine paralel olarak, daha önce kurulan kütüphaneler ile öğretim kurumlarına kitap bağışında bulunma ve mevcut koleksiyonları zenginleştirme yönünde bir faaliyetin görülmesidir. Hacı Mustafa Ağa ve Abdülmennan'ın Sultanahmet'teki Akbıyık Camii'ne,⁴⁵ Seyyid İsmail Efendi'nin Gül Camii yakınındaki zaviye kütüphanesine,⁴⁶ Rumeli Kazaskeri Ali Efendi'nin Şehzade Sultan Mehmed Medresesi Kütüphanesi'ne,⁴⁷ Sami Efendi el-Kırımı'nın İsmail Ağa Zaviyesi'ne,⁴⁸ Mehmed Ağa b. Yusuf'un Şehzade Camii'ne,⁴⁹ Dârüssaâde Ağası Yakub Ağa'nın da Üsküdar Atık Valide Camii'ne⁵⁰ kitap bağışında bulunması bunlardan bazılarıdır. Ayrıca bir kısım hayır sahiplerinin de ellerine geçen kitapları bir vakfiye tanzim etmeden sadece bu kitapların başına vakıf mührü veya kaydı koyarak vakfettikleri görülmektedir.

XVII. Yüzyıl: İstanbul'da Müstakil Kütüphane Binasının Ortaya Çıkması

Vakıf ve arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, XVII. yüzyılın başlarından ilk müstakil kütüphanenin ortaya çıktığı 1678 yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hepsinde birer kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında İstanbul'da

42 A. Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1969, s. 47-48.

43 Ahmed Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935, s. 36.

44 BOA, MD, nr. 49, s. 44, 16 Rebiülahir 991 tarihli hüküm.

45 VGMA, nr. 733, s. 150-152.

46 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Evkâf-1 Hümayun Müfettişliği, nr. 27, s. 36-37.

47 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Evkâf-1 Hümayun Müfettişliği, nr. 25, s. 4-5, 11.

48 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 148, vr. 48^b.

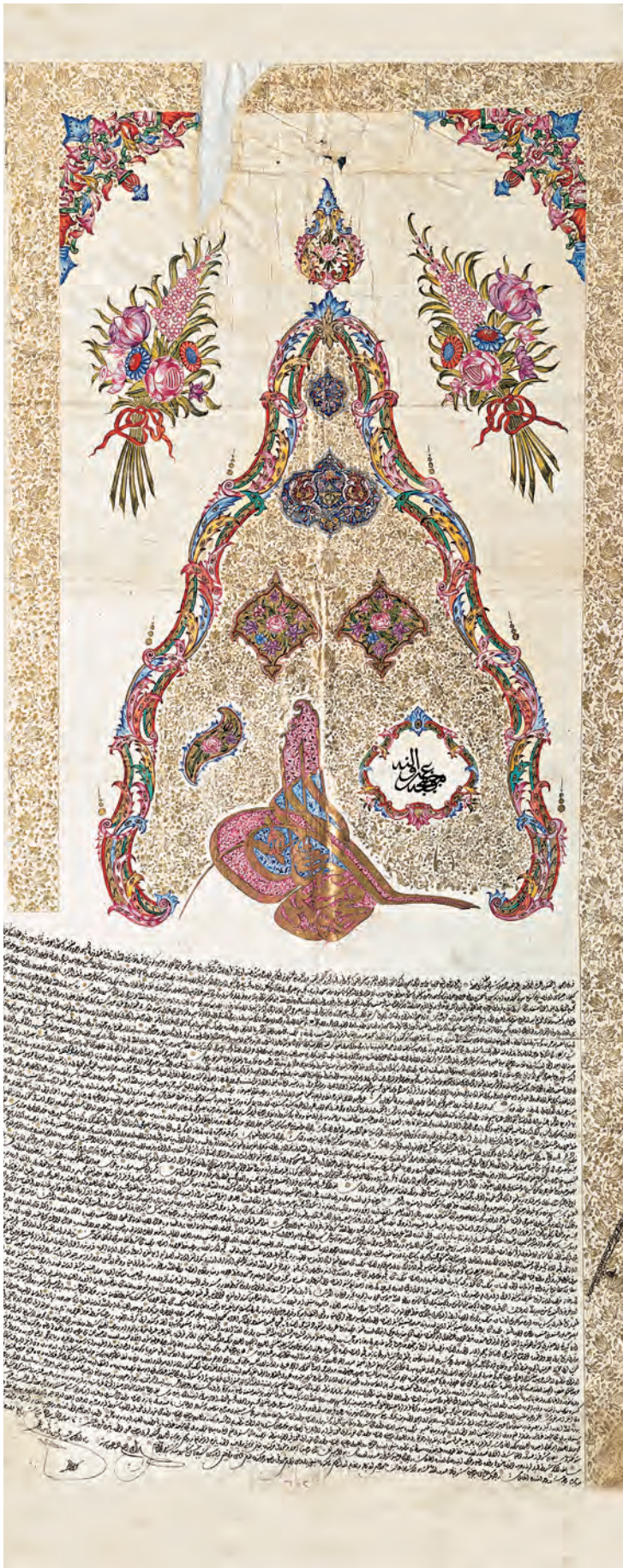
49 VGMA, nr. 730.

50 BOA, KK, Ruus, nr. 3, s. 280.

6- I. Mahmud'un İstanbul'daki Kütüphaneleri Vakfı Mukataası'ndan olan Belgrad'daki Sayd-ı Mahi ve Geçidha Mukataasının malikane olarak verilmesiyle ilgili 29 Temmuz 1773 tarihli berat (BOA, MF, nr. 124)

7- II. Mahmud'un, III. Ahmed Kütüphanesi'nin vakfının basmahanelerindeki esnafın uyması gereken şartları ihtiva eden fermanı (BOA, MF, nr. 602)

kurulduğu bilinen Kuyucu Murad Paşa, Sultan Ahmed, Kazasker Hasan Efendi, Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, IV. Murad'ın annesi Mahpeyker Sultan'ın yeniden teşkilatlandırıldığı Özdemiroğlu Osman Paşa medreseleriyle Turhan Valide Sultan tarafından 1073'te (1662-1663) tamamlanan Yeni Cami Külliyesi'nde, Mimarbaşı Kasım Ağa'nın Şehzadebaşı'ndaki darülhadisinde, Abbas Ağa b. Abdüsselam'ın 1080 (1669-1670) yılında inşa ettirdiği darülkurra ile Reisülküttab Mustafa Efendi b. Abdüsselam'ın 1087-1088 (1676-1677) yıllarında düzenlettirdiği iki vakfiyesiyle⁵¹ Balat'ta tesis ettiği medrese ve darülhadisinde birer kütüphane vardır. Ayrıca Bayram Paşa Türbesi'nde bulunan kütüphanesini de 1045'te (1635-1636) Haseki'de aynı yerde yaptırdığı medresenin talebeleri için kurduğundan bu devirde tesis edilmiş bir medrese kütüphanesi olarak ele almak gerekir.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru ulema ve öğrencilere açık medrese ve türbe kütüphaneleriyle hem ulemaya ve öğrencilere hem de halka açık cami ve tekke kütüphanelerine yeni bir kütüphane türünün, müstakil kütüphanelerin eklendiği görülür. İşleyiş bakımından diğer kütüphanelerden pek farklı olmayan, ancak değişik bir bünyeye sahip bu tür kütüphanelerin en belirgin özellikleri; müstakil bir binada kurulmuş olmaları, kütüphanede görevlendirilen ve başka bir işle uğraşmaması istenen personele daha fazla ücret verilmesidir. Diğer bir özellik de zamanla bu tür kütüphanelerde öğretim ve ibadet gibi daha önceki kütüphanelerde pek görülmeyen değişik faaliyetlerin ortaya çıkmasıdır.

Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü Kütüphanesi belki de bu özelliğini, içinde yer alacağı külliyenin kurucusu Köprülü Mehmed Paşa'nın yapmayı tasarladığı külliyei tamamlayamadan vefatına borçludur. Köprülü Mehmed Paşa 1661'de ölümünden önce külliyesinin ancak medrese, hamam ve türbe bölümünü bitirebilmişti. Oğlu Fazıl Ahmed Paşa babasının vasiyetine uyarak, külliyei tamamlamaya çalışmış, babasından kalan kitapları kendi kitaplarıyla birleştirmiş ve ortaya çıkan bu zengin koleksiyonu yerleştirmek için babasının türbesinin yakınındaki müstakil kütüphane binasını yaptırmıştır. Ancak Fazıl Ahmed Paşa'nın genç yaşta ölümüyle (3 Kasım 1676) kütüphanenin kuruluş işlemleri geri kalmış ve 1678 yılında Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Mustafa Paşa'nın düzenlettirdiği vakıf senediyle resmen kurulabilmiştir.⁵²

51 Şer'iye Sicilleri Arşivi, Bab Mahkemesi, nr. 26, vr. 103^b-105^b; nr. 29, vr. 129^b-131^a.

52 Vakfiye, Köprülü Ktp., nr. 4.

XVII. yüzyıl sonunda İstanbul'da kurulan üç önemli medrese kütüphanesinden ikisi Köprülü ailesine mensup kimseler tarafından tesis edilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferinden önce İstanbul Çarşıkapı'da inşasına başladığı mescit, medrese, kütüphane, sıbyan mektebi, sebil ve türbeden meydana gelen külliyesini oğlu Ali Bey 1690'da tamamlattır. Kara Mustafa Paşa ölümünden üç yıl önce 1092 (1681) yılında düzenlediği vakfiyesine kurulacak kütüphaneyle ilgili bazı şartları da koydurmuştu. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazade Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de Mimar Ayaş Mahallesi'nde yaptırdığı külliyenin 1112 (1700) yılına ait vakfiyesi, külliye içinde müstakil bir mekânda kurulan kütüphanenin işleyişiyle ilgili bilgiler vermektedir.⁵³ Devrinin diğer medrese kütüphaneleri gibi 400-500 kitaplık bir koleksiyona sahip olan Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi'nde kitapların tamir ve ciltlenmesiyle görevli, günlük 8 akçe ücretli bir de mücellide yer verildiği görülmektedir.

Şeyhülislam Fezzullah Efendi'nin 1111'de (1699) düzenlenmiş vakfiyesiyle medresesi yanında kurduğu kütüphane zengin koleksiyonu ile dikkati çekmektedir.⁵⁴ Oğlu Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin 1149 (1736-37) yılında yaptırdığı bir kütüphane sayımında belirttiğine göre, Fezzullah Efendi'nin vakfiye defterinde kayıtlı 1965 kitap bulunmaktaydı.⁵⁵ Devrin sadrazamı Çorlulu Ali Paşa, yapımı 1121'de (1709) tamamlanan İstanbul Divanyolu'ndaki darülhadisi için bir yıl önce hazırlattığı vakfiyesinde, dersanelerden birine konulacak kitapların korunması için günlük 15 akçe ücret alacak bir hafız-ı kütüb tayin edileceğini belirtmiştir.⁵⁶

XVIII. Yüzyıl: İstanbul'da Kütüphanelerin ve Kitabın Altın Çağı

İstanbul Vefa'da, III. Ahmed dönemi sadrazamlarından Şehid Ali Paşa'nın yaptırdığı müstakil binada kurmuş olduğu kütüphane zengin koleksiyonuyla dikkat çekmektedir. Bu kütüphaneye Ali Paşa, çeşitli ilim dallarına ait bazı kitaplar koymuş ve bunların bir de kataloğunu hazırlattır: Aslında Şehid Ali Paşa, Safer 1127 (Şubat 1715) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre ilk kütüphanesini İstanbul'da Üskübî Mahallesi'ndeki

8- Şehit Ali Paşa Kütüphanesi

konağında kurmuştur.⁵⁷ Şehid Ali Paşa'nın kurduğu ikinci kütüphane de Kuzguncuk yanındaki İstavroz semtinde bulunan yalısının bir odasında bulunmaktaydı. Ancak Şehid Ali Paşa, İstanbul'daki konağında ve Kuzguncuk'taki yalısında bulunan bu iki zengin koleksiyonunu da vakitsiz ölümü dolayısıyla kütüphanesine koyamamıştır.

Ali Paşa'nın şehadetinin ardından rikab-ı hümayun kaymakamı ve daha sonra sadrazam olan Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Pasarofça Antlaşması'ndan (1718) sonra kaybedilen toprakları geri almak için yeni seferler peşinde koşmadı ve devrin padişahı III. Ahmed'i ikna ederek sosyal ve ekonomik meseleler yanında, memleketin imarıyla uğraştı. Bu sırada kültür alanında da bazı önemli teşebbüslerde bulunuldu. Yabancı dillerde yazılmış kaynakları Türkçeye kazandırmak için bir komisyon teşkilıyla matbaanın kuruluşu yanında, kütüphanecilik alanında da dikkate değer gelişmeler kaydedildi.

III. Ahmed'in saltanatı yıllarına kadar sarayda çeşitli kaynaklardan temin edilmiş binlerce kitap birikmişti.

⁵³ VGMA, nr. 502, s. 1-12.

⁵⁴ VGMA, nr. 571, s. 119.

⁵⁵ Millet Ktp., Fezzullah Efendi, nr. 2196, vr. 121^a.

⁵⁶ VGMA, Kasa, nr. 188, s. 388-389.

⁵⁷ VGMA, nr. 628, s. 640.

9a-b-c-d- Bir hafız-ı kütübün (Mehmed Emin Efendi'nin) kendi hattı ile duaları: Yâ Hâfız, Fihe kütübü'n-kayyime, Maşallah, Yâ Hâfız

Padişahlar ve yakınlarının kurduğu kütüphanelerin koleksiyonları genellikle hazinede toplanan bu kitaplarla meydana getiriliyordu. III. Ahmed, sarayın değişik bölümlerinde ve hazinede bulunan kitapların kullanılması ve korunması için daha önce yapılan düzenlemeleri yeterli görmediğinden Topkapı Sarayı'nda yeni inşa ettirdiği kütüphane binasında bu kitapların büyük bir bölümünü toplamaya çalıştı.⁵⁸ III. Ahmed, saray içindeki kütüphanesinden başka Yeni Cami'de Turhan Valide Sultan'ın türbesi yanında da bir kütüphane yaptırdı. Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi, III. Ahmed'in daha önce Turhan Valide Sultan Türbesi'ne bazı kitaplar vakfettiğini, fakat türbeye giriş çıkışın zorluğundan dolayı, bu kitaplardan istifadenin sınırlı kaldığını görünce yeni bir kütüphane yaptırdığını nakleder.⁵⁹ Kütüphanenin

inşası 1137'de (1724-1725) tamamlanmıştır.

Patrona Halil İsyanı'ndan sonra tahta geçen I. Mahmud, bütün olumsuz şartlara ve çalkantılı ortama rağmen kültür sahasında Yalova Kâğıt Fabrikası'nın kurulması, matbaanın yeniden faaliyete geçirilmesi gibi bazı önemli faaliyetlerde bulundu⁶⁰ ve İstanbul'da açmayı başardığı üç büyük kütüphane ile kütüphanecilik tarihinde mümtaz bir mevki kazandı. Ayasofya, Fatih ve Galatasaray

58 İ. Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar*, 1949, sy. 6, s. 76.

59 Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1283, s. 250.

60 Dönemiyle ilgili *Rûznâme*'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre I. Mahmud kâğıt fabrikasıyla yakından ilgilenmekteydi ve kâğıt üretimini gerçekleştiren İbrahim Müteferrika'yı huzuruna kabul ederek çeşitli kâğıtların imaliyle ilgili bilgi almış ve kendisini ödüllendirmişti: "... ve Basmacı İbrahim Efendi, Yalova'da ihdas eylediği kâğıd-hânedede 'amel eylediği kâğıd envâ'ından ityan ve şevketlü efendimize irâet ve keyfiyet-i 'amelini tefhîm ve pesendide-i hümayun olmakla kendüye bir ceb altun ihsân olunup ve bizzat mükâleme-i şâhâneleriyle mahsûd-ı akrân kılındı". Özcan Özcan, "Kadı Ömer Efendi, Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme", mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1965, s. 41-42.

10- Atif Efendi Kütüphanesi

kütüphaneleri⁶¹ yanında devletin en uzak bölgelerindeki kalelerde bile kütüphane kurma teşebbüsüne girişen I. Mahmud'un saltanatı süresince, İstanbul'da ve diğer şehirlerde devlet adamları, âlimler ve başka sınıflardan kimseler tarafından çok sayıda kütüphane kuruldu. I. Mahmud'un İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi, gerek mimarisi gerekse de zengin koleksiyonu ve geniş kadrosuyla dikkati çekmektedir. Kütüphanenin vakfiyesi 1152 Şevvalinde (Ocak 1740) hazırlanmış⁶² ve kitapların bir kısmı aynı yılın Kasım'ında temin edilmişse de açılış merasimi ancak 21 Nisan 1740 tarihinde yapılabilmektedir. İstanbul'da aynı yıl içinde Âşir Efendi Kütüphanesi'nin koleksiyonunun oluşturulduğu ve Defterdar Atif Efendi tarafından yaptırılan bir binada nadir eserlerden oluşan zengin bir koleksiyona sahip önemli bir kütüphanenin kurulduğu görülmektedir. İdareci sınıftan kimseler tarafından tesis edilip ulema sınıfına mensup çocukları tarafından geliştirilen bu iki

61 I. Mahmud'un yaptırdığı veya koleksiyonuna katkıda bulunduğu kütüphaneler için bkz. Hatice Aynur, "I. Mahmud'un Kütüphaneleri (ö. 1754) ve Tarih Manzumeleri", *Kitaplara Vakfedilmiş Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, c. 2, s. 681-754.

62 VGMA, Kasa, nr. 47.

kütüphanede personel sayısı, kütüphanede öğretim ve diğer faaliyetleri bakımından Ayasofya Kütüphanesi çizgisinde gelişmeler görülmektedir.⁶³

I. Mahmud, İstanbul'da ikinci kütüphanesini Fatih Camii'nin kible duvarı bitişiğinde kurmuştur. Burada yaptırdığı yeni binaya Fatih Camii içinde Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu kütüphaneyi ve daha sonraki tarihlerde yapılan bağış kitapları taşıtan I. Mahmud, yaptığı yeni bağışlarla koleksiyonu zenginleştirdiği gibi düzenlettirdiği bir vakfiye ile de kütüphanenin personel kadrosunu oldukça genişletmiştir.

Süleymaniye Camii'nde Fatih'tekine benzer bir düzenleme, I. Mahmud ve sadrazamı Köse Mustafa Bahir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. 1165 (1751-1752) yılında cami içinde sağ tarafta parmaklıklarla ayrılmış bir bölümde tesis edilen bu kütüphanenin vakfiyesi bulunamadığından koleksiyonu ve organizasyonu hakkında kesin bilgi edinilememektedir. Ancak Süleymaniye Evkafı'nda 1761-1840 yılları arasında görev yapan kişileri gösteren vazife defterindeki kayıtlardan vakfiyedeki şartlardan bazılarını öğrenmekteyiz. Bu kayıtlara göre; kütüphane haftada beş gün sabahtan ikinci vaktine kadar açık bulunacak ve kitaplar kütüphane dışına çıkarılmayacaktır. Yine aynı defterden öğrenildiğine göre Süleymaniye Kütüphanesi'nde beş hafız-ı kütüb, beş ferraş görevlendirilmiş bulunuyordu.⁶⁴

Galatasaray'da ilk olarak II. Bayezid tarafından kurulan ve çeşitli devirlerde birkaç defa açılıp kapanan, III. Ahmed'in hükümdarlığı sırasında yeniden ihya edilen Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde 1167'de (1753-1754) I. Mahmud bir kütüphane yaptırmıştır.⁶⁵

I. Mahmud'un sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa'nın, İstanbul Davutpaşa'da 1147'de (1734-1735) yapımı tamamlanan camisinin yanında bir de kütüphane yaptırdığı görülmektedir. 1151'de (1738) düzenlenen vakfiyesinden anlaşıldığına göre, caminin ve kütüphanenin oldukça geniş bir personel kadrosu bulunmaktaydı.⁶⁶ Kütüphane kadrosuna dâhil edilen dersiam, kütüphanenin işleyişini kontrolle de görevlendirilerek aynı zamanda nazırın görevini yapmaktadır. Daha önce ancak bir iki örneğine rastlanan kütüphanede öğretimin I. Mahmud devrinde burada da görüldüğü gibi artık kütüphanelerin fonksiyonlarından biri olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Şeyh Mehmed

63 Fuat Sezgin, "Atif Efendi Kütüphanesinin Vakfiyesi", *TDED*, 1955, sy. 6, s. 156.

64 BOA, Müteferrik, nr. 89, vr. 114^a.

65 Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, s. 60-61, 267.

66 VGMA, nr. 736, s. 67-70; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2197.

11- Nuruosmaniye Kütüphanesi

Rıza Efendi'nin Eylül 1740 tarihinde oldukça zengin bir koleksiyonu bu kütüphaneye bağışladığı ve kitaplarının bakımı için ek personel tayin ettiği görülmektedir.⁶⁷

Edirne Kadısı Carullah Veliyyüddin'in 1147'de (1734-1735) Fatih medreselerinden Ayak Medrese yanında yaptırdığı kütüphanenin kapısı Fatih Camii avlusuna açılmaktaydı. Koleksiyonundaki eserlerden ve inşa edildiği yerden anlaşıldığına göre bu kütüphane, Fatih medreseleri talebelerine hizmet vermek için kurulmuştu. Yakınında bulunan medrese öğrencilerinin faydalanması için kurulmuş kütüphanelerden biri de Şeyhülislam Damadzade Ebülhayr Ahmed Efendi'nin Sultan Selim Camii mahfilinin altında tesis ettiği kütüphanedir.

⁶⁷ VGMA, nr. 629, s. 37-41.

Vakfiyesi bulunamadığından koleksiyonunun mahiyeti hakkında bilgi edinilemeyen bu kütüphanenin ücretli bir hafız-ı kütübü vardı.⁶⁸

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde Dârüssaâde ağalığı yapan Hacı Beşir Ağa, imparatorluğun birçok bölgesinde olduğu gibi İstanbul Cağaloğlu'ndaki külliyesinde ve Eyüp'teki darülhadisinde de birer kütüphane kurmuştur. Rabia Hatun, daha önce Ayasofya Camii'ne vakfettiği kitaplarını -nazırı ve hafız-ı kütübü bulunmadığı için istifade edilemediğinden- 1743 yılında Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp'teki kütüphanesine naklederek burada mevcut koleksiyonu oldukça zenginleştirmiştir.⁶⁹

⁶⁸ BOA, C.MF, nr. 5728.

⁶⁹ VGMA, nr. 638, s. 187.

12- I. Abdülhamit Kütüphanesi (d'Ohsson)

Hacı Beşir Ağa'nın kurduğu vakıf kütüphanelerinden başka, zengin bir özel kütüphanesi bulunduğu da anlaşılmaktadır. Öldüğünde sadece Karaağaç'taki hazine odalarında, arasında Kâtib Çelebi'nin el yazısıyla *Cihannümâ* adlı eserinin de bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır.⁷⁰

İstanbul'da tesis edilen bu büyük kütüphanelerin yanında, ilim müesseselerine yapılan kitap bağışları ve daha önceki asırda örnekleri çokça görülen küçük medrese kütüphanelerinin kurulması I. Mahmud devrinde de devam etmiştir. Üsküdar Mahkemesi'nde Rebiülahir 1147 (Eylül 1734) tarihinde yapılan bir tescil kaydında, Atik Valide Darüşşifası ikinci tabibi Mehmed Efendi b. Şeyh Mustafa'nın on beş cilt kitabını Üsküdar'daki Şeyh Camii'ne vakfettiği belirtilmektedir.⁷¹ Ahmed Çelebi b. Süleyman, Şaban 1150'de (Kasım 1737) Ahî Çelebi Mahkemesi'ne kaydettirdiği vakfiyesinde 132 kitabını

önce kendisine vakfedip ölümünden sonra da, "Tâlib-i ilm fukarasından ehline verile" şartını koymuş, fakat kitaplarının nereye konulacağını belirtmemiştir.⁷²

Defterdâr-ı sabık Sadullah Efendi, kitaplarını Ayasofya Camii'nde bir dolaba konulmak üzere vakfetmiş (1151/1738 ve 1158/1745) ve iki de hafız-ı kütüb tayin etmiştir.⁷³ Halil Efendi b. Abdurrahman, altmış adet kitabını 1157 Zilhiccesinde (Ocak 1745) Feyzullah Efendi Medresesi Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.⁷⁴ Bunlardan başka Kasapbaşı Mustafa Ağa'nın Fatih'teki Servili Medresesi'nde, Osman Efendi'nin Atina'da Fethiye Camii yakınında bina ettiği medresesinde (1740),⁷⁵ Şeyhülislam Ebezade Abdullah Efendi'nin kızı Saliha Hanım'ın Karagümruk'te Mesih Hasan Paşa Mahallesi'ndeki

⁷⁰ TSMA, nr. D 23, vr. 36^{a-b}, 37^a.

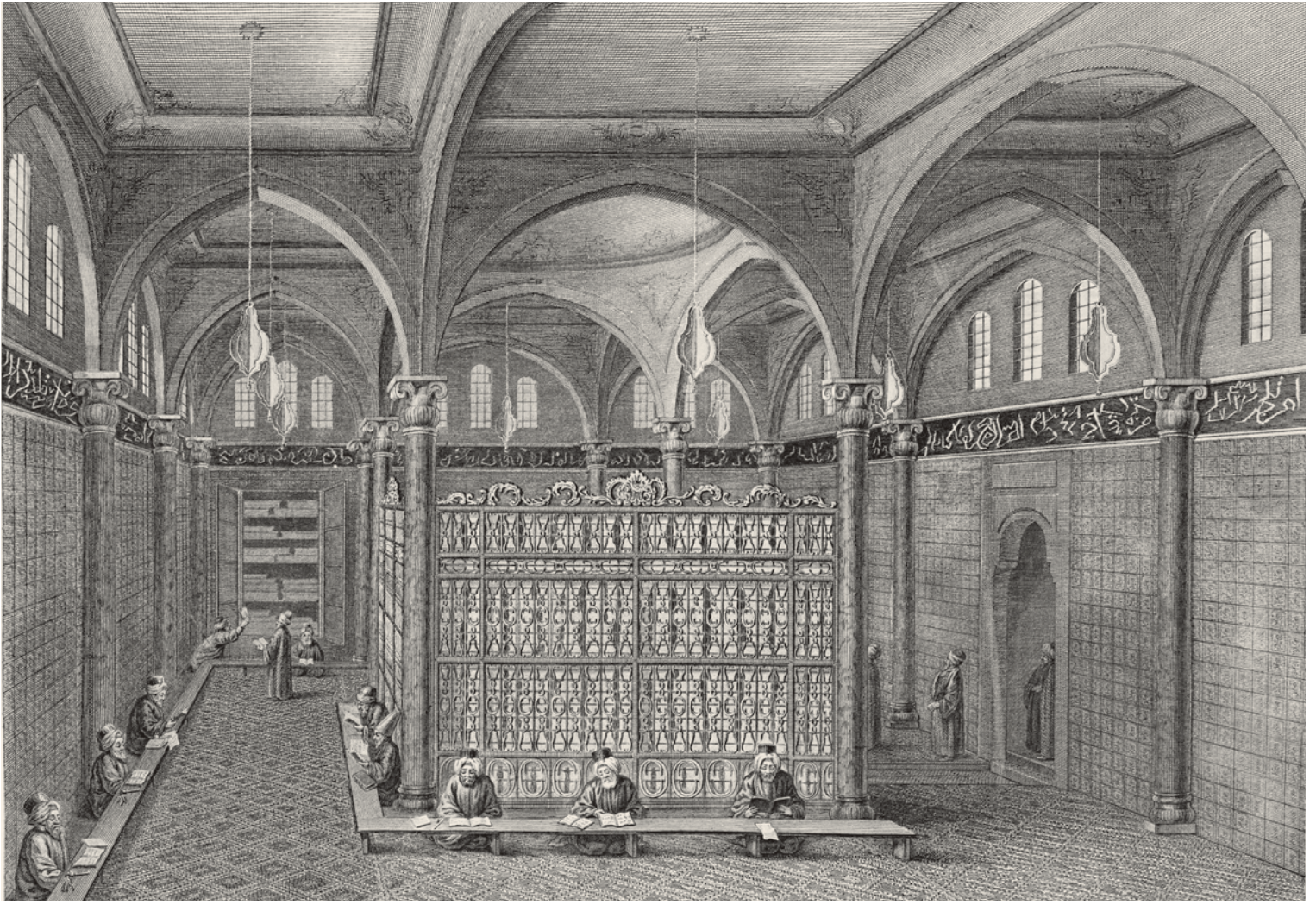
⁷¹ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 389, vr. 49^a-50^a.

⁷² Şer'îye Sicilleri Arşivi, Ahî Çelebi Mahkemesi, nr. 78, vr. 12^{a-b}.

⁷³ VGMA, nr. 740, s. 151-157, 147-151.

⁷⁴ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, nr. 44, vr. 44^a-54^b.

⁷⁵ VGMA, Kasa, nr. 157.

13- Ragıp Paşa Kütüphanesi (d'Ohsson)

mektebinde (1753),⁷⁶ Galata Kadısı Hıfzı İbrahim Efendi'nin İskender Paşa Camii'nde,⁷⁷ Sadrazam Kethüdası Şerif Halil Efendi'nin Cerrahpaşa'da kendi yaptırdığı cami ve medresede (1744)⁷⁸ birer kütüphane kurdukları bilinmektedir.

Topkapı Sarayı içinde Revan Köşkü Kütüphanesi'ni tesis eden I. Mahmud, saltanatının son yıllarında Nuruosmaniye'de yaptırmaya başladığı külliyesinde büyük bir kütüphane kurmayı planladığından buraya konulacak koleksiyonun bazı kitaplarını da hazırlatmıştı. Fakat külliye tamamlanmadan 1754'te ölünce yerine geçen kardeşi III. Osman, bu hayır eserini tamamlayıp kendi adını vererek, külliye "Nûr-ı Osmânî" diye anılınca kütüphane de ona izafe edilmiştir.

III. Osman ve III. Mustafa devirlerinde sadrazamlık yapan Ragıp Mehmed Paşa, devlet adamlığının yanı

sıra şairliği ve değişik konularda yazdığı eserleriyle tanınmıştır. Konağında zengin bir kütüphanesi ve kitaplarının bakımıyla görevli bir de kitapçısı bulunmaktaydı.⁷⁹ Ayrıca Ragıp Paşa'nın, ölümünden bir yıl önce yaptırmaya başladığı mektep ve şadırvan yanında yer alan kütüphane Mart 1763'te tamamlanarak hizmete açılmıştır.⁸⁰

III. Osman'dan sonra tahta geçen III. Mustafa, askerî ve idari sahada giriştiği bazı ıslahat hareketlerinin yanında, ilim ve irfan sahiplerini himaye etmesi ve sarayda ilim meclisleri düzenlemesiyle de tanınırdı. Topkapı Sarayı'ndaki Bostancılar Kışlası'nda bir kütüphane bina ettirdiği gibi Laleli'de 27 Muharrem 1174'te

⁷⁹ TSMA, nr. D 6090.

⁸⁰ Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî't-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul 1978, c. 2, s. 54; Ahmet Küçükalka, "Ragıp Paşa Kütüphanesi", *Vakıflar*, İstanbul, ts., s. 54; Feyhan İnkaya, "Sadrazam Koca Râğib Mehmed Paşa Kütüphanesi, Sibyan Mektebi ve Türbesi", *Sinan Genim'e Armağan, Makaleler*, haz. Oktay Belli ve Belma Barış Kurtel, İstanbul 2005, s. 383-397.

⁷⁶ VGMA, nr. 6, s. 506; nr. 626, s. 532-535.

⁷⁷ BOA, Ruus, nr. 82, s. 208.

⁷⁸ VGMA, nr. 737, s. 116-119.

(8 Eylül 1760) inşasına başlanan cami, medrese, imaret ve şadırvandan meydana gelen külliyesi, 1177 Ramazanının ikinci günü (5 Mart 1764) tamamlanarak padişahın da katıldığı bir merasimle açılmıştır.⁸¹ Padişah buradaki medrese bünyesinde bir de kütüphane kurmuştur.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda tesis ettiği kütüphane hakkında hem vakfiyesinde hem muhasebe defterlerinde gerekli bilgiler bulunmaktadır. İngiliz elçisi Hunt'la Bizans'tan kalma yazmaları araştırmak için 1800 yılında İstanbul'a gelen Carlyle de 20 Kasım 1800 tarihinde Lincoln piskopusuna yazdığı mektubunda bu kütüphaneden geniş bir şekilde söz etmektedir.⁸² Kütüphaneye ait vakfiye⁸³ ve Topkapı Sarayı'nda bulunan katalog⁸⁴ 1188 (1774) tarihini taşımaktaysa da III. Mustafa'nın Hazine Defteri'ndeki kayıtlar bu kütüphanenin 1181 (1767-1768) yılında faaliyette olduğunu göstermektedir.⁸⁵ Carlyle mektubunda, muhtemelen yapının üzerindeki kitabeden tespit ettiği şekilde kütüphanenin kuruluş tarihini 1767 yılı olarak vermektedir. Kütüphane personelinin arasında; dersiam, şeyhülkurra, meşk hocası ve ders halifelerinin yer almasından, kütüphanenin aynı zamanda bir öğretim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tesisin vakfiyesinde, tayin edilecek bazı personelde III. Ahmed'in saraydaki kütüphanesinde olduğu gibi diğer kütüphanelerde görülmeyen farklı şartlar aranmaktadır. Kataloğun başına konulan hatt-ı hümayunda da kütüphanenin işleyişiyle ilgili bilgiler vardır. 1831 tarihinde, uzun zamandan beri kapalı olduğu için II. Mahmud'un emriyle Laleli Medresesi'ne nakledilen kütüphanenin, kuruluşundan sonra kaç yıl faaliyet gösterdiği bilinmemektedir. Carlyle'nin bahsi geçen mektubunda, 1800'de kütüphanenin kapısının mühürlü olduğu kaydedilmiştir.⁸⁶ Öyle görünüyor ki Bostancılar Ocağı Kütüphanesi, kuruluşundan kısa bir süre sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı faaliyetini durdurmuştur.

III. Mustafa döneminde iki defa şeyhülislam olan Veliyyüddin Efendi, 3 Rebiülevvel 1175'te (2 Ekim 1761) şeyhülislamlıktan ilk azlinde düzenlediği bir vakfiye ile 150 kitabını Atıf Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiş⁸⁷ ve

14- Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin kapısının üzerindeki kitabe

buradaki hafız-ı kütüblerin ücretlerine de bir miktar ilave yapmıştır. Ancak Veliyyüddin Efendi, şeyhülislamlığa ikinci tayininde bu vakfından vazgeçerek 1182'de (1768-69) yeni bir vakfiye düzenlemiş ve Atıf Efendi Kütüphanesi'ne verdiği kitaplarla sahip olduğu diğer kitapları Beyazıt Camii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı kütüphanesine vakfetmiştir.⁸⁸

III. Mustafa devri ulemasından bazıları kitaplarını kütüphanesi olmayan cami ve medreselere vakfetmişlerdir. Şeyh Abdüllatîf Efendi'nin Kasımpaşa'daki Cami-i Kebir'e (1758-1759),⁸⁹ Şeyh Abdülkerîm b. Ahmed'in Eyüp'te Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medreseye (Nisan 1765),⁹⁰ Ayasofya cuma vaizi İbrahim Efendi'nin Eyüp'teki Câmî-i Kebîr'e (Haziran 1771)⁹¹ ve Mehmed Efendi'nin Haseki Sultan Camii'ne (1771)⁹² kitaplarını vakfettikleri görülmektedir.

81 Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, c. 2/A, s. 63-64.

82 *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, ed. Robert Walpole, London 1817, s. 171-172.

83 VGMA, Kasa, nr. 187, s. 350-358.

84 TSMA, nr. D 3305.

85 *Lâleli Sultan Mustafa Han Hazine Defteri*, VGMA, nr. 93, s. 51-52.

86 *Memoirs Relating*, s. 171-172.

87 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, nr. 164, vr. 381 b-384b.

88 VGMA, nr. 745, s. 79.

89 VGMA, nr. 739, s. 195.

90 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 212, vr. 19a.

91 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 228, vr. 9b-10a.

92 VGMA, nr. 578, s. 115-116.

15- Ragıp Paşa Kütüphanesi

Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre I. Abdülhamid, tahta çıktıktan birkaç yıl sonra ecdadının izinden giderek adını yaşatacak bir cami ve imaret yaptırmak istemiş, fakat bu iş için seçilen yerlerde çok sayıda ibadethane bulunduğu için içinde cami bulunmayan bir külliye inşasına karar vermiştir. Bahçekapı'daki külliye'nin temeli sadrazam ve şeyhülislamın da hazır bulunduğu bir merasimle Şaban 1191 (Eylül 1777) tarihinde atılmış⁹³, aynı yılın Zilkade (Aralık) ayında bazı bölümleri tamamlanmıştır. Medrese ve kütüphanenin inşası ise ancak 1194'te (1780) bitirilebilmiştir.

İstanbul'da I. Abdülhamid devrinde kurulan birkaç kütüphane daha vardır. Bunlardan Murad Molla Kütüphanesi, 1775 yılında Damadzade Mehmed Murad Efendi tarafından Çarşamba semtinde yaptırılmıştır.⁹⁴ Murad Molla'nın, daha önce aynı semtte yaptırdığı Nakşibendî Tekkesi'nde kurduğu küçük kütüphane, bu kütüphanedeki koleksiyonun temelini teşkil etmiştir. Murad Molla'nın vakfiyesi bulunamadığından kütüphanenin kuruluşunda mevcut kitap sayısını tespit etmek mümkün olmamaktadır. Zilkade 1194'te (Kasım 1780) yapılan bir kayıttan, bu tarihte kütüphane mütevellisinin baninin oğlu Mehmed Arif Molla Efendi olduğu ve kütüphanede beş hafız-ı kütübün görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵

Tersane-i Âmire Emini Selim Ağa'nın Muharrem 1197 (Aralık 1782) tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da tesis

ettiği kütüphanede öğretimin birinci planda tutulduğu, tayin edilecek üç hafız-ı kütübden ikisinin bu görevlerinin yanında kütüphanede müderrislik de yapmalarının şart koşulduğu görülmektedir.⁹⁶ Ayrıca vakfiyede kütüphanenin nezareti şeyhülislama bırakılmış ve tayin edilecek hafız-ı kütüblerin ders verme iktidarında olup olmadıklarının şeyhülislam tarafından tespiti istenmiştir.⁹⁷ Selim Ağa Vakfiyesi'nde Atif Efendi ile Ragıp Paşa kütüphaneleri vakfiyelerinin tesiri açıkça görülmektedir.

Müderri Medenî Mehmed Efendi, 226 kitabını 5 Cemaziyelahir 1199'da (15 Nisan 1785) Süleymaniye Camii'ndeki kütüphaneye vakfetmiştir. Cemaziyelevvel 1203'te (Şubat 1789) düzenlenen bir vakfiyeye göre Esmâ Sultan'ın kethüdası Çelebi Mehmed Efendi, Saraçhane'de Dülgeroğlu Camii yanındaki "arsa-i merkûmede müceddeden binâ eylediği bir bâb kârgir kütübhâne"ye 697 cilt kitap koymuş ve dört hafız-ı kütüb tayin etmiştir.⁹⁸ Yine vakfiyeden öğrenildiğine göre, hafız-ı kütübler için kütüphane yakınında ahşaptan odalar yaptırılmıştır.

III. Selim, babası III. Mustafa'nın Laleli'deki medresesinde bulunan kütüphaneye yeni vakıflar yapıp görevliler tayin ederek düzenli bir hâle getirmiş ve aynı medresenin arsasına da yeni bir kütüphane yaptırmıştır.⁹⁹ Bu vakfın hazine defterine göre, III. Selim'in yaptırdığı kütüphanede üç hafız-ı kütüb, iki mustahfız, bir ferraş ve bir mücellit bulunmaktaydı. Babasının medrese içindeki kütüphanesine ise üç hafız-ı kütüb, üç mustahfız ve bir

⁹³ Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, c. 2, s. 46.

⁹⁴ Muzaffer Gökman, *Murat Molla: Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943, s. 12.

⁹⁵ VGMA, Dolap, nr. 1628.

⁹⁶ VGMA, nr. 579, s. 122.

⁹⁷ VGMA, nr. 579, s. 122.

⁹⁸ VGMA, nr. 743, s. 501.

⁹⁹ *Lâleli Sultan Mustafa Hazine Defteri*, s. 125.

mücellit tayin etmişti. Her iki kütüphanenin koleksiyonu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

İstanbul'da tesis edilen müstakil kütüphanelerin büyük bir kısmının kuruluşundan sonra, kurucunun ailesinin diğer mensupları tarafından yapılan vakıflarla zenginleştirildiği ve tesislerin idaresinin de aynı ailenin fertleri tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Mesela Köprülü, Atıf Efendi, Veliyyüddin Efendi, Âşir Efendi ve Hacı Selim Ağa kütüphanelerinin yapılan bazı ek vakıflarla hem koleksiyonları zenginleşmiş hem de kütüphane personeline ek gelir sağlanmıştır.

I. Mahmud devri reisülküttaplarından Mustafa Efendi, Safer 1160 (Şubat 1747) tarihinde tertip ettirdiği vakfiyesinde, kitaplarını koymak için Bahçekapı yanındaki taş odalarında bir kütüphane yaptırmayı planladığı hâlde bunu gerçekleştirilmeden 1749'da ölmüştür. Oğlu, III. Selim devri şeyhülislamlarından Mustafa Âşir Efendi, babasının bu arzusunu yerine getirmek için Mart 1800'de aynı yerde bir kütüphane yaptırmış ve buraya babasının vakfettiği kitaplarla birlikte, kendi kitaplarını da koymuştur.

Köprülü Kütüphanesi'nin mütevellisi Köprülüler ailesinden Mehmed Asım Bey, 1220 (1805) tarihli vakfiyesiyle buraya 350 kitapla yeni gelir kaynakları vakfetmiştir.¹⁰⁰ Mehmed Asım Bey, vakfiyesinde belirttiğine göre kütüphanede medrese öğrencilerinin çokça kullandıkları bazı kitapların eksik olduğunu görünce, bunlardan satın alarak kütüphaneye koymuştur. Ayrıca ileride ihtiyaç duyulacak kitapların satın alınması için de bir miktar para ayırmıştır. Hacı Selim Ağa'nın oğlu Mehmed Emin Efendi'nin de 1221'de (1806) babasının kütüphanesinin gelirlerini arttırmak için bazı ek vakıflar yaptırdığı görülmektedir.¹⁰¹

Daha önce kurulan bu kütüphanelere yapılan ek vakıflar yanında, III. Selim devrinde İstanbul'da yeni kütüphaneler kurma yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Mesela ulemadan Debbağzade İbrahim Efendi, 1801 yılında Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde bir kütüphane kurmuştur. Şeyh Mustafa Hulusî Efendi, Balat'ta yaptırdığı cami, mektep ve kütüphanenin 15 Şaban 1212 (2 Şubat 1798) tarihli vakfiyesinde kütüphaneye koyduğu 250 cilt kitabın adlarını vermekte ve ihdas ettiği üç hafız-ı kütüblüğe de oğlunu, damadını ve torununu tayin etmektedir.¹⁰² Celvetiyye meşayihinden Mehmed Hasib Efendi'nin 1208'de (1793-1794) Üsküdar'da yaptırdığı

16- II. Abdülhamid'in kurduğu Yıldız Kütüphanesi (Yıldız Albümleri)

tekkesine 18 Muharrem 1210 (4 Ağustos 1795) tarihinde vakfettiği 74 adet kitabın hemen hepsi tasavvufa dair eserler olup kitapların muhafazası görevi tekke şeyhine verilmiştir.¹⁰³ Eyüp'te, Eyüp Camii ikinci imamı ve Hekim Kutbüddin Mektebi'nin hocası Abdullah Efendi b. Mehmed Salih, 15 Cemaziyelahir 1212'de (5 Aralık 1797) yetmiş kadar kitabını hocalık yaptığı mektebe vakfetmiş, hafız-ı kütüblüğüne de hasbî olarak mektebin hocasını tayin etmiştir.¹⁰⁴

100 VGMA, nr. 580, s. 13-14.

101 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 564, s. 80.

102 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kasımpaşa Mahkemesi, nr. 107, s. 85-91.

103 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 538, vr. 75^b-76^a.

104 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 304, vr. 46^{a-b}.

XIX. Yüzyıl: Yeni İhtiyaçlara Göre Çeşitlenen ve Dönüşen İstanbul Kütüphaneleri

Abdülkadir Bey b. Mehmed Paşa'nın Bab Mahkemesi'nde 1223'te (1808) kurduğu küçük kütüphane, tespit edilebilen ilk mahkeme kütüphanesi olması bakımından önemlidir. Mahkemede çalışan personele lazım olacak kitaplardan meydana gelen bu kütüphanenin kadrosunu da yine mahkeme personeli oluşturmaktadır.¹⁰⁵ II. Mahmud devrinde İstanbul'u ziyaret eden bir Amerikalının da

¹⁰⁵ Şer'iye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi, nr. 584, vr. 63^b.

belirttiği gibi XIX. yüzyıl başlarında artık İstanbul'daki her caminin yanında veya içinde, ayrıca birçok tekke de bir kütüphane bulunmaktadır.¹⁰⁶

II. Mahmud döneminde İstanbul'da kurulan kütüphanelerin¹⁰⁷ arasında ilk sırayı tekke kütüphanelerinin aldığı görülmektedir. Bu kütüphanelerden Çarşamba'daki Darülmenevî, Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad, Kocamustafapaşa'daki Feyziye, Eyüp'te Selami Efendi ve Unkapanı'ndaki Şazeli Tekkesi kütüphanelerinin koleksiyonları pek zengin değildir. Şazeli Tekkesi Kütüphanesi müstesna, diğerleri tekke şeyhleri tarafından kurulmuş ve dervişlerin başlılarıyla zenginleşmiştir. Şazeli Tekkesi Kütüphanesi'ni III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan tesis etmiş ve vakfettiği elli beş cilt kitabın bir listesi 1231 Şaban'ında (Temmuz 1816) Eyüp Mahkemesi'nde tescil edilen vakfiyesinde kaydedilmiştir.¹⁰⁸ Bu listede yer alan bütün kitapların tasavvufi eserler olması, Hatice Sultan'ın kitapları seçerken konulacakları yeri göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Galata Mevlevîhanesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin Rebiülahir 1235 (Ocak 1820) tarihinde kurduğu kütüphanenin vakfiyesinin üslubu, koleksiyonunun tarih, edebiyat ve bilhassa tasavvufi eserler bakımından zengin oluşu ve kütüphanenin işleyişiyle ilgili hususların kütüphanenin kurulduğu yerin bir tekke olduğu göz önünde bulundurulması dolayısıyla dikkati çekmektedir.

Dâhiliye Nazırı Mehmed Said Pertev Paşa Üsküdar Çiçekçi'de, şeyhi Ali Behçet Efendi'nin medfun bulunduğu Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda derviş hücreleri ve yemekhane yanında bir de kütüphane yaptırmıştır. 1252 (1836) tarihli vakfiyesinden öğrenildiğine göre zengin bir koleksiyona sahip kütüphanede oldukça yüksek bir maaşla iki hafız-ı kütüb görevlendirmiştir.¹⁰⁹ Pertev Paşa, vakfiyesine koyduğu bir kayıtla her iki hafız-ı kütübün de tekke mensupları arasından seçilmesini şart koşmuş, ancak layık kimse bulunmadığında hariçten mutemet kimselerin de bu göreve tayin edilebileceğini belirtmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁶ J.-J. Harper (ed.), *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833, s. 142.

¹⁰⁷ II. Mahmud dönemi kütüphaneleri için bkz. İsmail E. Erünsal, "II. Mahmud Devrinde Kütüphaneler/ Libraires in Era of Mahmud II", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul/ Istanbul in the Process of Being Rebuilt*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 238-259.

¹⁰⁸ Şer'iye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 426, vr. 19^b.

¹⁰⁹ VGMA, Kasa, nr. 108, s. 6-7.

¹¹⁰ VGMA, Kasa, nr. 108, s. 9.

İstanbul'daki Vakıf kütüphaneleri asırlar boyunca medrese öğrencilerine ve ulema sınıfına gerektiği gibi hizmet verdiler. Ancak XIX. asrın başlarında özellikle de Tanzimat Dönemi'nde yeni kurulan öğretim müesseselerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere farklı bir kütüphane türüne ihtiyaç olduğu görüldü ve koleksiyonları daha ziyade, temel bilimler ve teknoloji ile ilgili yabancı dilde yazılmış eserlerden oluşan birçok okul kütüphanesi kuruldu.¹¹¹ Ayrıca Batı'yla gelişen ilişkiler dolayısıyla bir kısım Osmanlı aydını, Batı'daki örneklerine benzer umumi kütüphaneler ve halk kütüphaneleri kurulması doğrultusunda faaliyet göstermeye başladılar. Böylece Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında Osmanlı topraklarında mühendishane, tıbbiye, hukuk mektebi gibi öğretim kurumlarında kütüphaneler kurulduğu gibi İstanbul başta olmak üzere bazı şehirlerde umumi kütüphaneler tesis edildi.

Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde Darülfünun, Mekteb-i Tıbbiye ve diğer bazı öğretim kurumlarında kütüphaneler kuruldu ve vakıf kütüphanelerinin ıslahına yönelik bazı teşebbüslerde bulunuldu. Bu dönemde İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin matbu fihristlerinin hazırlanması için ilk adımlar atılmış ve Damad İbrahim Paşa ve Ragıp Paşa kütüphanelerinin fihristleri bastırılmıştır. Münif Paşa'nın (ö. 1910) kuruluşuna öncülük ettiği Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye bünyesinde kurulan kütüphanenin işleyişiyle ilgili olarak çıkarılan nizamname, bu konudaki teşebbüslerin ilklerinden olması bakımından önem taşır. Ayrıca Münif Paşa İstanbul'da bir "Millet Kütüphanesi" kurulmasına dair tekliflerini içeren bir layiha kaleme almıştır (1287?/1870?).¹¹²

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) Türk kütüphanecilik tarihinde özel bir yeri vardır.¹¹³ II. Abdülhamid, medrese-mektep konusundaki politikasını kütüphanecilik alanında da uygulamış, bir taraftan vakıf kütüphanelerinin ıslahı, kataloglarının hazırlanması, düzenli hizmet vermelerinin sağlanması konusunda büyük bir çaba göstermiştir. İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin kataloglarının tek tek hazırlanıp bastırılması için XIX.

asrın ortalarında başlayan çeşitli faaliyetler olmakla birlikte, bu işten bir sonuç alınması ancak çeyrek asır sonra II. Abdülhamid döneminde mümkün olabilmiştir. İstanbuldaki mevcut 67 vakıf kütüphanesinin katalogları 1884'te başlanarak 12 yılda 40 cilt hâlinde basılmıştır. II. Abdülhamid devrinde bastırıldıklarından dolayı, "Devr-i Hamîdî Katalogları" diye adlandırılan bu kataloglar; içerik bakımından daha önce hazırlanan bu kütüphanelere ait yazma kataloglarından pek farklı bir özellik arz etmezler. En önemli farklılıkları, kitapların yer numaralarının belirtilmiş olmasıdır. Bu kataloglar uzun süre, hatta Cumhuriyet döneminde bile vakıf kütüphanelerinde kart katalogları hazırlanana kadar bir başvuru eseri olarak kullanılagelmiştir. II. Abdülhamid, İstanbul'da kurulmaya başlanılan yüksekokullarda, hastahane ve müze gibi kurumlarda genellikle koleksiyonları yabancı dilde eserlerden oluşan kütüphaneler kurmuş ve Yıldız Sarayı'nda da zengin bir koleksiyon oluşturmuştur. Ayrıca bugünkü Millî Kütüphane'nin fonksiyonunu icra etmek üzere devlet tarafından Kütübhaneye-i Umumiye-i Osmanî adıyla bir kütüphane de kurulmuşsa da (Haziran 1884) kendisinden beklenen hizmeti verememiştir.

Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin ıslahı ile ilgili en önemli çalışma, mevcut vakıf kütüphanelerinin inşa edilecek yeni bir binada toplama teşebbüsüdür. Devlet kütüphanesi olarak tasarlanan bu kütüphanenin arsası temin edilmişse de Şeyhülislam Hayri Efendi'nin önyak olduğu bu çalışma Balkan Harbi ve imparatorluğun son günlerinde ortaya çıkan krizler dolayısıyla başarıyla sonuçlandırılmamıştır.

Tanzimat Dönemi'nde İstanbul'da vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap bağışlarıyla zenginleştirme faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Batı'daki örneklerle bakılarak, yeni kütüphane kurma ve Batı tarzında yenileştirme faaliyetleri görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin yönetimi ve koleksiyonlarının teşkilinde büyük değişiklikler olduğu söylenemez. Bu dönemde İstanbul'da dört müstakil kütüphane kurulmuştur: Esad Efendi (Sultanahmet 1846), Hüsrev Paşa (Eyüp 1854), Hasan Hüsnü Paşa (Eyüp 1896) ve Aziz Mahmud Hüdayî (1916). Hüsrev Paşa, Hasan Hüsnü Paşa ve Aziz Mahmud Hüdayî kütüphaneleri müstakil binalara sahip olmalarına rağmen, 1.000 civarında bir koleksiyona sahiptirler. Esad Efendi Kütüphanesi, gerek ihtiva ettiği kitap sayısı gerekse de koleksiyonundaki eserlerin tarih ve edebiyat ağırlıklı olmasıyla dönemin vakıf kütüphanelerinden farklılık gösterir. Sahaflar Şeyhizade lakabıyla tanınan Esad Efendi, tanınmış bir kitap meraklısı idi. Bu yüzden kütüphanesine koyduğu

111 İsmail E. Erünsal, "Ottoman Foundation Libraries in the Age of Reform: The Final Period", *Libri*, 2004, c. 54, s. 247-255.

112 Bu layiha ile ilgili olarak bkz. M. Kayahan Özgül, *XIX Asrın Benzersiz Bir Politekniki: Münif Paşa*, Ankara 2005, s. 82-85.

113 II. Abdülhamid dönemi kütüphaneciliği için bkz. İsmail E. Erünsal, "Türk Kütüphaneciliğinde Atılım Dönemi/Take off Era in Turkish Librarianship", *II Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul/ Istanbul During the Modernization Process*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 360-377.

5.000 civarında kitabın büyük bir bölümü, bir özelliği olan yazmalardan oluşmaktaydı.

İstanbul'daki bazı eğitim kurumlarıyla cami ve tekkelerde bu dönemde de hayır sahipleri tarafından küçük koleksiyonlardan oluşan kütüphaneler kurulmaya devam edilmiştir: Şeyh Mehmed Murad Darülmescnevî'de (Çarşamba, 1846), Nafiz Paşa Yenikapı Mevlevîhanesi'nde (1851), Kalkandelenli Mehmed Ağa Yeni Medrese'de (Çarşamba 1870), Bezm-i âlem Vâlide Sultan Cağaloğlu'ndaki mektebinde (1851), Pertevniyal Valide Sultan Valide Camii'nde (Aksaray 1872), Vecihi Paşazade Kemal Paşa Düğümlü Baba Tekkesi'nde (Sultanahmet 1866), Hacı Mahmud Efendi, Yahya Efendi Dergâhı'nda (Beşiktaş 1912), Saffetî Paşa Bâbiâli civarındaki Nakşibendî Tekkesi'nde (1845), Şeyh Mehmed Sırrı Efendi Fatih Sofulardaki Rifaî Dergâhı'nda (1873), Şeyh Ahmed Rasim Efendi Yedikule'de Ramazan Efendi Dergâhı'nda (1877), Müderris Mustafa Efendi, Gazanfer Ağa Medresesi'nde (1850), Ayasofya Vaizi Mehmed Raşid Efendi Kocamustafapaşa'daki cami bitişiğinde (Küçük Efendi; Feyziye, 1851), Mehmed Ebül-Hüda es-Sayyadî er-Rifaî, Eyüp'te Hasîb Efendi Dergâhı'nda (1895) birer kütüphane kurmuşlardır.

Tanzimat'tan sonra İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin durumlarını iyileştirmek için Evkaf ve Maarif nezaretlerince bazı teşebbüslerde bulunulmuşsa da bu konuda köklü bir değişim gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Kütüphanelerin açılış ve kapanış saatleri düzenlenerek okuyucuların kütüphanelerden daha fazla istifade edebilmeleri için imkân sağlanmaya çalışılmıştır. Her kütüphanenin müstakil kataloğunun hazırlanması yanında, toplu kataloglarının düzenlenmesi için bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. İstanbul'da mevcut vakıf kütüphanelerindeki koleksiyonların kullanılmasını kolaylaştırılmak için toplu bir katalogun hazırlanması yönündeki bu faaliyetin ilk olarak Ali Fethi Bey'in teşebbüsü ile başladığını görmekteyiz. Ali Fethi Bey, 1850-1854 tarihleri arasında hazırladığı bu kataloga *el-Âsârü'l-aliyye fî hazâini'l-kütübi'l-Osmâniyye* adını vermiştir. Ali Fethi Bey bu eserinde, İstanbul'da mevcut 46 vakıf kütüphanesindeki bütün eserleri 14 konu başlığı altında sınıflandırarak vermeye çalışmıştır. Ali Fethi Bey'in toplu katalog teşebbüsünden muhtemelen çeyrek asır sonra, İstanbul kütüphanelerinin diğer bir toplu katalogunun hazırlandığını görmekteyiz. Günümüze matbu şekilde tek nüsha olarak ulaşan, İstanbul'daki 24 vakıf kütüphanesinde mevcut kitapları ihtiva eden 552 sayfalık bu katalogun Ali Fethi Bey'in hazırlamış olduğu katalogdan en önemli farkı; kitapların buldukları kütüphanelerdeki yer numaralarının belirtilmiş olma-

sıdır. İstanbul kütüphanelerinin toplu kataloglarının hazırlanması konusundaki son teşebbüs I. Dünya Savaşı öncesinde yapılmıştır. Evkaf Nezareti Kütüphaneler Müfettişi Muhtar Bey, Mısır kütüphaneleri fihristi tarzında İstanbul kütüphanelerine ait bir toplu katalog hazırlamak üzere Kütüphane-i Umumi memurlarından Ebu'l-Hayr Efendi'yi görevlendirmiş ve hazırlanan fişlerden bir formalık toplu katalog örneği bastırarak bunu 1 Mart 1333 (1 Mayıs 1917) tarihli bir raporla Evkaf Nezareti'ne takdim etmiştir. Darül-Kütübü'l-Mısriyye'nin katalogu model alınarak, kitap adına göre alfabetik olarak hazırlanmış bu örnekte, eser ve müellifi hakkında bilgi verilmiş ve eserin çeşitli kütüphane kataloglarındaki numaraları ve bibliyografik künyesinin eğer varsa farklı şekillerde tespiti belirtilmiş ve tashihi yapılmıştır. Eldeki örnekten oldukça kullanışlı bir katalog olacağı anlaşılan bu çalışma¹¹⁴ kütüphane konusuna özel bir ilgi duyan Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin nezaretten ayrılması ve I. Dünya Savaşı yüzünden akim kalmıştır.

Şehrin çeşitli bölgelerindeki dağınık kütüphane koleksiyonlarının bir kısmı bir araya getirilmeye çalışılmış ve böylece hem kitapların bakım ve korunmasının daha iyi yapılması sağlanmış hem de okuyucuların aradıkları kitaplara daha kolay erişmeleri mümkün hâle getirilmiştir. Birkaç kütüphane binasının da tamiri ve elektrik sistemiyle donatılması sağlanmıştır. Ayrıca tamir edilmiş bu binalardan her birinin farklı konularda kitapları ihtiva eden ihtisas kütüphaneleri hâline getirilmesine çalışılmıştır. Bu planlamaya göre, Ragıp Paşa Kütüphanesi "ulûm-ı edebîyye"ye, Nuruosmaniye Kütüphanesi "ulûm-ı tarihiyye"ye, Köprülü Mehmed Paşa Kütüphanesi "fünûn-ı riyaziyye, tabiiyye ve sâire"ye, Hekimoğlu Ali Paşa, Murad Molla, Fatih kütüphaneleri "tefsir ve hadis-i şerif ve fıkıh ve sâir ulûm-ı şer'îyye"ye tahsis olunmuştur.¹¹⁵ Cami ve medreselerdeki küçük koleksiyonların korunabilmesi için bunların belirli yerlerde toplanması ve koruma altına alınması yönündeki faaliyetler, savaş yıllarında da devam etmiş ve küçük koleksiyonların birçoğu Sultan Selim'de kurulan Kütüphane-i Umumi'de toplanmıştır.

114 İsmail E. Erünsal, "A Brief Survey of the Development of Turkish Library Catalogues", *Libri*, 2001, c. 51, sy. 1, s. 3-5. Sadece bir forması basıldığı söylenen bu katalogun bir sayfasının fotokopisi Osman Ergin'in *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* (İstanbul 1937, s. 437) adlı eserinde mevcuttur.

115 İbnülemin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsameddin [Yasar], *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 238-239.